

Takács Levente

Az antik mezőgazdasági szakírók munkái kapcsán olykor találkozni azzal a nézettel, hogy a római arisztokrácia birtokai, az ún. villa-gazdaságok az árutermelést szolgálták, vagyis piacra termeltek. Gazdasági céljuk pedig az volt, hogy minél magasabb profitot termeljenek a földbirtokosoknak. A haszon maximalizálásában szerepet kapott a takarékoság, a rabszolga-munkaerő lehető legnagyobb mértékű kihasználása, valamint a gazdaságok hatékony irányítása. (MARÓTI E. 1981: 138 skk.) A kis ráfordítás – nagy haszon elvárásának rávetítése az antik mezőgazdasági üzemekre a mikroökonómia egyes előfeltevéseire és elméleteire épít. A közgazdaságtannak ez az ága a vállalatok céljának a hatékonyságot, illetve a profitot tételezi. A gazdasági döntések hátterében az áll, hogy az adott felhasznált ráfordításokkal a lehető legnagyobb kibocsátást kell elérni. (CRAMER, G.L. – JENSEN, C.W. 1994: 5; SAMUELSON, P.A. – NORDHAUS, W.D. 2000: 9; KOPPÁNYI M. 2007: 8.) A vállalatok viselkedésüket aszerint próbálják alakítani, hogy elérjék vagy közelítsék a profitmaximumot, amit voltaképpen a ráfordítások és az eredmények határoznak meg. (SAMUELSON, P.A. – NORDHAUS, W.D. 2000: 159-162, 210; KOPPÁNYI M. 2007: 212 és 500.) Ez nem csupán az ipari vállalatokra igaz, hanem a mezőgazdasági üzemekre is. (CRAMER, G.L. – JENSEN, C.W. 1994: 112; SAMUELSON, P.A. – NORDHAUS, W.D. 2000: 99.)

A ráfordítások vagy más kifejezéssel termelési tényezők (pl. föld, munka, tőke) és a belőlük vagy általuk létrehozott javak pusztán mennyiségi összefüggésbe helyezése korlátozza a gazdasági szereplők döntései, eljárásai mögött húzódó motiváló tényezők feltárását. Kétségtelen, hogy a modern közgazdaságtan abból indul ki, hogy egy vállalat célja a profit maximalizálása, s az is tagadhatatlan, hogy a jövedelem növelése nem volt mellékes szempont a római földbirtokosok körében sem. Az viszont, hogy egy római földbirtokos gazdasági döntéseit pusztán a profit növelése határozta volna meg, meglehetősen leszűkítő interpretációját adja a korabeli viszonyoknak.

A római mezőgazdaság tanulmányozásának alapvető forrásai a mezőgazdasági szakírók munkái. Cato, Varro, Columella és a késő ókori Palladius hosszabb értekezéseket írtak a mezőgazdaságról. Ezek spektruma átfogja a földbirtok kiválasztásának szempontjait, az építkezéseket, a berendezések beszerzését, a mezőgazdasági munkákat a különféle művelési ágakban, a felügyelő vagy gazdatiszt (*vilicus*) feladatait, s még számos egyéb kérdést is. Az elméleti jellegű, összefoglalónak szánt munkák mellett érdekes bepillantást enged egy gazdálkodó mindennapjaiba az ifjabb Plinius, teljes nevén C. Plinius Caecilius Secundus levelezése.

Az ifjabb Plinius életéről és pályafutásáról részletesebb ismeretekkel rendelkezünk, mint más római szerzők esetében. Plinius 9 könyvnyi magánlevelezést hagyott az utókorra, levélgyűjteményének 10. könyvében pedig azok a levelek kaptak helyet, amelyeket Bithynia tartomány helytartójaként váltott Traianus császárral. Ez utóbbi különleges figyelmet kapott, hiszen a kereszténység korai történetéhez szolgáltat értékes adalékokat. Plinius a tartományban élő keresztényekkel szemben fogantatosított intézkedéseiről tájékoztatja az uralkodót, majd azzal a kérdéssel fordul az uralkodóhoz, hogy milyen alapa hivatkozva kell megbüntetni a keresztényeket. A császár a névtelen feljelentésekre alapozott vizsgálatot, valamint az általános vizsgálatot elveti, csak egyedi – megalapozott – esetekben utasítja eljárásra helytartóját. A levelezésből kiderül, hogy a császár nem tartotta veszélyesnek a keresztényeket.² (SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: 772 skk.; CHADWICK, H. 1999: 24-25.)

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Plin. *ep.* 10.96-97.

A 109-től kezdődő kis-ázsiai helytartóskodás Plinius karrierjének mondhatni a csúcsát, sőt valószínűleg utolsó állomását jelentette. A 10. könyv leveleiben található, és legkésőbbre datálható adatok 111-re tehetők. Valamikor ekkortájt vagy nem sokkal később halhatott meg. A tartományi kormányzóságig azonban Plinius pályafutása töretlen volt, annak ellenére, hogy a római politikai életben éles váltást jelentett Domitianus meggyilkolása, majd Nerva ill. Traianus hatalomra kerülése. (SHERWIN-WHITE, A. N. 1966: 72-82; ALBRECHT, M. V. 2004: 910-919.) Levelei mellett erről tudósítanak az által állított, s Észak-Itáliában előkerült feliratok. Szűkebb hazájában három feliratról is tudunk. Kettő ezek közül Comumból került elő, a harmadikat a mai Fecchio településén találták. Mindhárom – bár töredékes formában maradtak fenn – tartalmazta Plinius karrierjét.³

Plinius a 80-as évek elején a centumviri bíróságot elnöklő magistratura betöltésével kezdte pályáját, majd a szenatori karrier szokásos lépcsőfokain haladva Domitianus alatt praetor, s 100-ban, immár Traianus uralkodása idején, consul lett. A consuli méltóságért fejezte ki köszönetét azzal a beszédével, amely később átdolgozva jelent meg és maradt fenn, s amely Panegyricus címen ismert. A beszéd, akár retorikai erényei, akár mondanivalója miatt mintául szolgált a két évszázaddal később keletkezett gyűjtemény, a Panegyrici Latini hasonló jellegű munkái számára. (RADICE, B. 1968: 166-167.)

A Plinius felé forduló tudományos érdeklődés középpontjában is inkább irodalmi tevékenysége állt. A levelekben megőrzött adatoknak köszönhetően a korabeli irodalmi élet számtalan szereplőjére, művére és eseményére vetül fény. Nyilvános felolvasások, az írók elismerése, a jó szónoki beszéd ismérvei, a történelemírás nehézségei vagy éppen nagybátyjának, az idősebb Pliniusnak az írói tevékenysége, egyaránt témái a leveleknek. Megtudjuk továbbá, hogy bensőséges kapcsolatot ápolt a történetíró Tacitusszal és jó barátjaként tekintett az epigramma műfaját megújító Martialisra. (SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: 45.)

Kiderül, hogy Plinius sok időt fordított olvasásra, bírósági vagy politikai beszédek megalkotására, aminek anyagi vonzataira, finansiális hátterére az irodalomtörténészek természetesen nem fordítottak nagy figyelmet, pedig az ifjabb Plinius közéleti és széleskörű irodalmi tevékenységhez egyaránt nélkülözhetetlen anyagi erőforrásokat elő kellett teremteni valamilyen módon.

Plinius kora híres ügyvédje volt, aki a szónoklást Quintilianustól tanulta. A senatusban politikai természetű ügyekben tartott beszédek, valamint perbeli képviselőként lépett fel örökösödési és vagyoni jogi ügyekben. Ezen kívül – mint az több leveléből is kiderül – a tartományi helytartók visszaélései ügyében folytatott eljárásokban hol mint vádló, hol mint védő lépett fel. Marius Priscus perében, akit Africa provinica lakói vádoltak be, a tartományiak képviselőjét látta el Tacitusszal együtt (*ep.* 2.11-12.) Iulius Bassus, Bithynia volt kormányzója perében viszont a védő szerepét játszotta (*ep.* 4.9.). Plinius sokszor látott el jogi képviselőt, mégsem utalt arra, hogy ebből jelentős jövedelme származna. Leveleiből éppen az ellenkezője valószínűsíthető. Egyik levelében a következőket írja:

„Thrasea (akivel bizalmas viszonyban volt) igen gyakran hangoztatta azt a szabályt, hogy háromféle pert kell elvállalni: először a barátainkét, másodszor azt, amelyről az ügyvédek lemondtak, s harmadszor olyat, amely érdekes példával szolgál. ... Én e háromféleké – bár lehet, hogy hiúságnak tűnik – még hozzátennék egyet: a nagyszerű, híres pöröket. Mert méltányos, hogy néha a dicsőséggel és a hírnévvel, azaz saját érdekünkkel is törődjünk.”⁴

³ CIL 5.5262 = ILS 2927 (ez a legterjedelmesebb felirat, szövege azonban csak egy tizenötödik századi másolatról ismert.). CIL 5.5263 és 5.5667. Vö. SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: 732-733.

⁴ Plin. *ep.* 6.29. Muraközy Gyula fordítása.

Plinius, amikor megindokolja, miért az effajta ügyeket kell vállalni, egyáltalán nem tesz említést az ügyvédi tiszteletdíjról. Állhatatosság, emberi érzések, barátság, dicsőség és hírnév szerepelnek érvelése kulcsfogalmaiként. A beállításban minden bizonnyal szerepet játszott, hogy magát a korabeli és jövőbeni olvasóközönség előtt minél kedvezőbb színben tüntesse fel. Ez lehet a levelek utólagos redakciójának eredménye, vagy annak következménye, hogy a közösségi, politikai szerepet vállaló rómaiak szónoki vagy politikusi szereplésüket etikai normák tükrében látták és próbálták láttatni. A közéleti szereplők morális koncepciók alapján történő megítélése mélyen gyökerezett a római hagyományban, különösen az arisztokrácia vonatkozásában. A közösség e szerint értékelte az egyéniségeket, s valaki csak akkor lehetett sikeres vagy elismert, ha megfelelt ezeknek az elvárásoknak. (RIGGSBY, A.M. 1998: 77-79.)

A perbeli képviselőt hagyományosan és elvileg ingyenes volt, a gyakorlat azonban – Plinius korában is – egészen más képet mutatott. Az ügyvédi tiszteletdíj kérdése erősen foglalkoztatotta a korabeli közvéleményt, s Plinius maga is szentel néhány sort ennek a kérdésnek, amelyek M. Licinius Nepos 105-ös praetorságához kapcsolódnak, aki e minőségében a *quaestio publica* elnöki tisztét töltötte be. A szigorúságáról híres Nepos egy vásártartási ügyben az egyik fél jogi megbízottjának tiszteletdíját firtatta. Az ügyvéd ugyanis egy alkalommal elmulasztott megjelenni a bíróság előtt, holott, mint kiderült jelentős összeget kapott a képviselőért. (ep. 5.4 és 5.13.) Az ügy tárgyalása során az egyik néptribunus, Nigrinus kikelt a korabeli gyakorlat ellen, támadva, hogy az ügyvédi munka tulajdonképpen adásvétel tárgyává vált.

A római jogi szakirodalomban az ügyvédi képviselőt ingyenességét egy M. Cincius által kezdeményezett Kr.e. 3. századi törvényre (*lex Cincia*) vezetik vissza, ami az ajándékozást szabályozta. (VISKY K. 1977: 60; KASER, M. 1996: 219; ZIMMERMANN, R. 1996: 482-484.) Töredékek és utalások több szerzőnél fordulnak elő Cicerótól Liviuson át Cassius Dioig.⁵ A császárság első évszázadában élénk vitát váltott ki az ingyenesség kérdése egy botrányos ügygel kapcsolatban. Egy Samius nevű római lovag öngyilkosságot követett el, ugyanis nagy pénzüsszeget juttatott Suiliusnak, aki vádbeszédek tartásával foglalkozott.⁶ Az ügyet a senatus is tárgyalta, s ennek eredményeképpen Claudius császár úgy döntött, hogy az elfogadható honorarium maximuma 10.000 sestertius. (MOLNÁR I. 2013: 149) Pliniusnak tehát – jóllehet csupán korlátozott mértékben – lett volna lehetősége tiszteletdíjat elfogadni jogi képviselői tevékenységéért, mégis egyik levele végén büszkén jelenti ki: „Milyen öröm számomra, hogy ügyvédi munkám során minden ígéretet, ajándékot és tiszteletdíjat, sőt az apró figyelmességeket is visszautasítottam!”⁷

Saját bevallása szerint ugyan ügyvédi tevékenységéből jövedelemre nem tett szert, mégsem vethetjük el egyértelműen, hogy azok, akiket képviselt, valamilyen módon viszonzták tevékenységét. A fentiek fényében azonban bizvást állíthatjuk, hogy a köszönetnek bárminemű kifejezése, legyen szó akár anyagi javakról vagy pénzről, aligha szolgálhatott tetemes jövedelem alapjául. Egyfelől Plinius egyértelműen tagadja, hogy jövedelemszerzés céljából ügyvédkedett volna, másfelől az ingyenesség elvárását minden bizonnyal betartotta, hogy megfelelhessen az általa betöltött társadalmi pozícióval szemben támasztott követelményeknek.

Egyik levelében viszont feltárja jövedelmei forrását, amikor azt írja: *Sum quidem prope totus in praediis*.⁸ Vagyona tehát zömmel földbirtokokban állt, amelyek leveleiből kitetszően Itália területén szétszórtan helyezkedtek el. A különböző becslések legalább hat villával, vagyis hat gazdasági központtal számolnak. Ebbe beletartozott anyai öröksége Comum

⁵ Cic. *de orat.* 2.71; *ad Att.* 1.20; *Cato maior* 10. Liv. 34.4. Tac. *Ann.* 15.20. Cass. Dio 54.18. A törvény – jogi – töredékei *frg. Vat.* 260-316. (Mommsen): <http://droitromain.upmf-grenoble.fr/>

⁶ Tac. *Ann.* 11.5-7.

⁷ Plin. *ep.* 5.13. Szepessy Tibor fordítása.

⁸ Plin. *ep.* 3.19.: „szinte egész vagyonom földbirtokban fekszik” – Muraközy Gyula fordítása.

környékén, egy villa Róma közelében (Laurentum), valamint egy Umbriában. Modern becslések szerint birtoktestei összesen nagyjából 35.000 iugerumra (kb. 8.600 ha) rúgtak. (WHITE, K.D. 1970: 406.)

A modern kutatást zömmel Plinius irodalmi tevékenysége foglalkoztatta, de a kiterjedt birtokállomány igazgatása, a belőle nyerhető jövedelem, Plinius gazdálkodási stratégiái sem kerültek el a kutatók figyelmét. Pieter Wim De Neeve és Dennis P. Kehoe nagyjából egy időben tettek közzé egy-egy monumentális tanulmányt az ifjabb Plinius gazdasági lépéseiről, stratégiájáról. (KEHOE, D.P. 1989; DE NEEVE, P.W. 1990.) Kehoe a mezőgazdasági termelésben és a termények piaci értékesítésében megjelenő kockázat szempontjából közelített Plinius leveleihez. Véleménye szerint Plinius lépéseinek célja állandó, tervezhető és kockázatmentes bevétel biztosítása volt. E gazdasági cél elérése a bérlőivel kialakított gazdasági kapcsolaton múlt. (KEHOE, D.P. 1989: 587) A bérlők jelentőségét De Neeve sem mulasztja el kiemelni, s a társadalmi aspektust is hangsúlyozza, ám nem alkot olyan egységes képet Plinius gazdasági stratégiájáról, mint Kehoe. Egy megjegyzése viszont mindenképpen említésre érdemes: Plinius gazdasági, birtokirányítási lépései mögött az egyik motiváció az volt, hogy minél kevesebb időt és gondot kelljen birtokaira fordítani, hogy a felszabaduló időt szabadon használhassa egyéb, közéleti vagy irodalmi tevékenységeire. (DE NEEVE, P.W. 1990: 379.)

A kockázat kerülése és a ráfordított idő csökkentése mellett számolhatunk más szempontokkal is Plinius döntéseiben. Jóllehet mindkét szerző állítja, hogy a Plinius leveleiben fellelhető adatok nem feltétlenül tekinthetők reprezentatívnak, mégis lehetnek olyan tényezők vagy motivációk, amelyek nem csupán Pliniust jellemezték, hanem általánosabban érvényesültek.

Plinius számos levele szól birtokairól, közülük a két legterjedelmesebb két kedvelt tartózkodási helyének leírását adja (*ep.* 2.17 és 5.6). Ezekből többek között kitűnik, mit jelentett Plinius számára a vidéki élet, milyen hozadékaik voltak azoknak az időszakoknak, amikor villáiban tartózkodhatott. A városhoz, különösen Róma városához kötődő – általában közéleti – tevékenység (*negotium*) és a vidéki lét (*otium*) szembeállításának kedvelt toposza a római irodalomnak.

A *negotium* és *otium* közötti különbség térre történő kivetítése nem feltétlenül csak a város – vidék szembeállításban ragadható meg, bár kétségtelenül ez futotta be a leghosszabb mentalitástörténeti karriert. (KOVÁCH I. 2012: 28.) Cicero (*ad fam.* 6.18) még városi házában is hódolhat az *otium*nak, vagyis a szellemi alkotó munkának, amennyiben egyéb kötelezettségei (*negotium*) engedik.⁹ Horatius egyik levelében képzelte dialógust folytat egy bizonyos Quinctiusszal, akinek ecseteli a vidéki és a városi élet közötti különbséget. Bár a költő a mezőgazdasághoz köthető elemeket sorjáz: gabona, olajfa, széna, makkoltatás, mégsem ebben látja a vidéki élet pozitív hozadékát, hanem abban, hogy így mentesül a városi ember gondjaitól, pl. a hírnév hajszolásától.¹⁰ Plinius levelei olvastán mintha szintén hiányozni látszana a profitorientált szemlélet, vidéki tartózkodásai ugyanis a szellemi alkotómunka időszakai. A városi sürgés-forgásnál sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a tanulmányoknak és a kötetlen életnek (*studiis vel otio*). Napirendjének leírásában pedig a töprengés, az olvasás vagy felolvasatás és a diktálás adják a fő tevékenységformákat.¹¹ E levelek olvastán úgy tűnik, mintha Plinius olykor érdektelenséget tanúsítana a mezőgazdasággal vagy a birtokigazgatással kapcsolatosan, de ezt más leveleiben található információ cáfolják. (ALBRECHT, M.V. 2004: 916.)

⁹ SPENCER, D. 2010: 113 szerint Cicero az adott levélben (*ad fam.* 6.18.) a vidéki világot *place to think*-ként mutatja be, de a levél írásakor Cicero Rómában volt, s egyáltalán nem utalt vidékre.

¹⁰ Hor. *ep.* 1.16. Vö. SPENCER, D. 2010: 113-114, 119. A városiak vidékimázsának klasszikus megfogalmazása Hor. *epod.* 2.

¹¹ Plin. *ep.* 1.9. és 9.36. Utóbbihoz vö. LEFEVRE, E. 1987: 258-262.

Leírásaiban nem csupán a villák vagy birtokok nyújtotta feltöltődési lehetőségek tematizálódnak, hanem a gazdasági környezet leírása is szerepet kap. Laurentumi villájának (*ep.* 2.17.) luxusa mellett Plinius szól a birtokot körülvevő gazdasági környezetről. A villa közlekedési, megközelítési lehetőségei mellett ír a környező erdőkről, legelőkről az Ostia közelségéből fakadó gazdasági tényezőkről, sőt a környékbeli transzhumálást is lefesti. Etruria birtokának (*ep.* 5.6) jellemzésében is szentel néhány sort a gazdasági környezet bemutatásának. A termelési ágak közül megemlíti a szántókat, szőlőskerteket, az erdőgazdálkodást, valamint a vadászatot. Itt is figyelemmel van a közlekedés, áruszállítás módjaira, leírva, hogy a Tiberis télen és tavasszal hajózható, így a termények Rómába juttathatók.

A gazdasággal kapcsolatos részletek láthatóan fontosak számára, ami karrierje ismeretében egyáltalán nem meglepő. Syriában töltött katonai szolgálata idején a segédcsapatok gazdasági ügyeit felügyelte, kimutatásaikat ellenőrizte (*ep.* 3.11.5 és 7.31.2), majd a 90-es években Rómában előbb a katonai kincstár (*aerarium militare*), később a senatus kezelésében lévő államkincstár (*aerarium Saturni*) előjárói posztját is betöltötte. A pénzügyi igazgatás terén szerzett tapasztalatai minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy saját jövedelmeit is megfelelően kezelje.

Kiterjedt birtokai meglehetősen nagy bevételt biztosíthattak tulajdonosuknak, bár ennek mértéke, sőt a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége vitatott téma a gazdaságtörténészek körében. (DUNCAN – JONES, R. 1965: 180; ROSENSTEIN, N. 2008) A vitával kapcsolatos állásfoglalás nélkül is kijelenthető, hogy Plinius tehetős embernek számított, még akkor is, ha nem tartozott kora legvagyonosabb szenátorai közé. Egyrészt kiderül ez jótékony célokra fordított támogatásaiból (DUNCAN – JONES, R. 1965: 188; DE NEEVE, P.W. 1990: 370), másrészt pedig egy leveléből, amelyet Traianus császárhoz címzett. Ebben engedélyt kér arra, hogy egyik birtokára utazzon a bérleti szerződések megkötése céljából. A bérleti díjból remélt bevételét 400.000 sestertiusra becsülte (*ep.* 10.8.) Az összeg, akár egy év, akár valamivel hosszabb időszak bérleti díjáról legyen is szó, egyébként éppen megfelelt a lovagi *census* alsó határának, s csak az adott vidéken elterülő földjeinek bérbeadásából folyt be, viszont tudjuk, hogy Pliniusnak máshol is voltak birtoktestei. (DE NEEVE, P.W. 1990: 382)

Bevételei és vagyona – mint láttuk – jórészt azon múlt, hogy gazdálkodott a birtokában vagy tulajdonában álló földterülettel. Érthető módon foglalkoztatták tehát a birtokvásárlás szempontjai. Az adásvétel a tulajdonszerzés leggyakoribb módja volt, beleértve ebbe a föld tulajdonának megszerzését. Traianus elrendelte, hogy a szenátoroknak vagyonuk egyharmadát itáliai földek vásárlásába kell fektetniük. Plinius, aki tudósít e rendeletről, világosan látja annak következményét is: az itáliai földek drágulását (*ep.* 6.19). Az állam képviselőjeként maga is foglalkozott a földvásárlás kérdésével. Helytartóként (*ep.* 10.54) az adóbevételekből földet akar vásárolni az állam számára, de ezt az adott körülmények éppen nem teszik lehetővé.¹² A birtok megvásárlásának szempontjai régóta foglalkoztatták a római mezőgazdasági irodalmat. Cato, Varro és Columella egyaránt tárgyalja ezt a kérdést. A szempontjaik jórészt közösek és nem is igényelnek behatóbb magyarázatot: éghajlat, talaj, közlekedési vagy szállítási lehetőségek, a könnyű piaci értékesítés, a birtok felszerelése, szomszédság.¹³

A kérdést Plinius két levelében is érinti. Az elsőben barátja, Tranquillus érdekében jár közbe egy adásvételi ügyletnél. Hispanus nevű ismerősehez fordul, hogy annak segítségével jöjjön létre az adásvétel, mégpedig Tranquillus számára méltányos áron (*quanti aequum est*). A földecske (*agellum / praediolum*) megszerzésével Tranquillus célja nem a befektetés vagy a haszonszerzés, hanem a kikapcsolódás, feltöltődés. Ez már a nevéből is következik (*tranquillus* = csendes, nyugalmas). Plinius, jóllehet kedvező ügyleti pozíciókat igyekszik

¹² Az állam és földvásárlás kapcsolatához vö. még *ep.* 7.31. és *ep.* 10.58.

¹³ Cato Agr. 1.1-7. Varro R.1.16-1-6. Col.1.2.1-1.4.6.

kiharcolni, mégsem az elvárható módon alkudozik. A vételárra háromszor is hivatkozik, s úgy tűnik, annak mérséklését kívánja elérni, mégis inkább dicséri a birtokot, semmint annak hátrányait ecsetelné, hogy így jusson valamilyen engedményhez. Ehelyett inkább a személyes kapcsolatokra és lekötőtelezésekre (*quantum esset ille mihi, ego tibi debiturus*) helyezi a hangsúlyt, mint hatótényezőkre.¹⁴ Néhány szempontja, mint pl. a város közelsége vagy az úthálózat, hasonló döntési tényezőket vonultatnak fel, mint a mezőgazdasági szakírók. A levél egyúttal kapcsolódik a villa, mint a szellemi felfrissülés helye toposzhoz, s ez némileg elnyomja az adásvétel profán szempontjait. Mindazonáltal kiderül, hogy az ügyleti alkuk megkötésében nagy szerepet kaptak a személyes kapcsolatok.

A birtokvásárlás szempontjai szinte rendszerezve kerülnek elő abban a levelében, amit Calvisius Rufusnak címzett, akivel gyakran konzultált üzleti ügyekben (*ep.* 2.20, 5.7 és 8.2). Tanácsot kér barátjától egy birtok megvásárlásának ügyében, s segítségképpen felsorolja az előnyöket és hátrányokat. (Plin. *ep.* 3.19.) A földterület egyik előnye, hogy Plinius meglévő birtokai között kerül el, s megvásárlásával a birtoktestek egyesíthetők lennének. A többi előny egy része ebből a körülményből fakad. Plinius egy utazással kereshetné fel a birtokot, elég lenne egyetlen villát fenntartani, s ezáltal a menedzsment költségei is csökkennének, vagyis a tulajdonos időt és pénzt takaríthatna meg. Az előnyök mellett Plinius számol a hátrányokkal is. Az egy tagban fekvő birtok ugyanazoknak az időjárási feltételeknek van kitéve, ami kedvezőtlen időjárás esetén a tulajdonos teljes bevételét veszélyeztetheti. A terület termékeny és vízforrásokkal jól ellátott.¹⁵ Az előnyök és hátrányok számbavételét Plinius gondosan elrendezi. Előny – hátrány – előny – hátrány sémában adja elő a szempontokat. Az első előny gazdasági-társadalmi aspektusokat tárgyal, a rákövetkező hátrány és előny természeti okokból fakadnak, így a levél végén legbővebben tárgyalt hátrány szintén gazdasági-társadalmi körülményből ered. Ez pedig nem más, mint a bérlők helyzete.

A birtokból viszonylag szép bevétel (*reditum modicum*) lenne realizálható, amennyiben a bérlők anyagi körülményei nem lennének elkésérítőek. Hátralékokat halmoztak fel, amit a korábbi birtokos (*possessor*) úgy kívánt rendezni, hogy eladta a zálogtárgyakat (*pignora*), kimerítve ezzel bérlői gazdasági erejét. (MOLNÁR I. 2013: 26.)

A bérlők helyzete több levélben visszatérő téma. A 7. könyv 30. levelében arról panaszkodik, hogy a parasztok panaszai (*querelae rusticorum*) miatt nem tud dolgozni, vagyis szellemi munkát végezni. Az idejét még a földek bérbeadásának gondja is (*necessitas agrorum locandorum*) rabolja.¹⁶ Ugyancsak a bérbeadás miatt kért szabadságot már említett levelében (*ep.* 10.8) a császártól.

A földek bérbeadása a római jogban a bérlet (*locatio-conductio*) szerződéstípusába tartozott. A római bérleti szerződés magában foglalta a mai értelemben vett bérleti szerződés mellett a vállalkozói és a munkaszerződést is, vagyis meglehetősen eltérő tényállásokat. FÖLDI A. – HAMZA G. 2006: 520; MOLNÁR I. 2013: 29-43.) A puszta megegyezéssel létrejövő (ún. konszenzuál) szerződés lényeges eleme, hogy az egyik oldalon mindig pénz szerepel. A földek bérletbe adásánál a tulajdonos átengedi a dolog használatát a bérlőnek a megállapított bérleti díj fejében. A római jog a bérbeadó számára többletjogosultságokat biztosított, vagyis a felek jogi lehetőségei nem voltak egyensúlyban. A bérlő kötelezettségei közé tartozott a bérleti díj fizetése, a föld megművelése és a ház jó állapotban tartása. A bérlet időtartama szokás szerint 5 év volt, de ettől eltérő időtartamok is ismertek az antikvitásból. (MOLNÁR I. 2013: 177; CORDOVANA, O.D. 2014: 481-485.) A bérleti díjért a teljes bérleti időszakra

¹⁴ Plin. *ep.* 1.24. LEFEVRE, E. 1984: 257-258 ugyan azonosítja Tranquillust a császáréletrajzokat író Suetoniusszal, de nem utal a Tranquillus név és a levél témája adta szójátékra. Vö. még SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: 140-141.

¹⁵ Az éghajlat vagy időjárás eseményeire, valamint az általuk okozott károkra Plinius általában nagy figyelmet fordít: *ep.* 4.6; *ep.* 8.17 és *Paneg.* 30-32.

¹⁶ Hasonló panasz olvasható az *ep.* 9.15-ben.

felelősség terhelte. Hátralék esetén a tulajdonos eladhatta a bérlő bérleménybe bevitt dolgait. A bérbeadó anélkül, hogy különösebb jogi következményekkel vagy hátrányokkal kellett volna számolnia, bármikor egyoldalúan felmondhatta a bérleti szerződést. A bérleti időszak lejártával szintén szabadon dönthetett arról, hogy kinek és milyen bérleti díjért adja bérbe a kérdéses területet. Ehhez járult még az a körülmény, hogy a szerződéseket minden bizonnyal a bérbeadó, a föld birtokosa fogalmazta meg, ami még inkább kidomborította a jogviszony egyoldalúságát. (MOLNÁR I. 2013: 77.)

Valerius Paulinusnak a 107-es év egyik consuljának ír mentegetőző levelet, amelyben a bérbeadási gondjaival magyarázza, hogy miért nem kereste fel barátját consulsága első napján (*ep.* 9.37). Az utalás alapján pontosan datálható levél részletesen beszámol Plinius bérlőinek helyzetéről. (WHITE, K.D. 1970: 407-408; KEHOE, D.P. 1989: 557; FLACH, D. 1990, 177.) A bérhátralék annak ellenére növekedett, hogy Plinius nagy összegeket engedett el, azaz élt az ún. *remissio mercedis* (tkp. bérelengedés) lehetőségével. A *remissio mercedis* intézményét jól ismerte a római jog. Ha a bérlet tárgyául szolgáló földterület adott évben nem terem, akkor a bérbeadó elengedheti a bérlőnek a bérleti díjat a szóban forgó gazdasági évre. A bérelengedés csak egy időleges kedvezmény, ugyanis elvileg a következő évek bő terméséből a bérlő kiegyenlíteni tartozott az „elengedett” bért. A jogi források vizsgálata azt mutatja, hogy nagyfokú terméketlenség esetén lehet ezzel élni, ami természeti, időjárási csapásra (pl. sáskajárás) vezethető vissza. (DE NEEVE, P.W. 1990: 384; MOLNÁR I. 2013: 171-175.) Plinius a jogtudósok által is elismert tényállás esetében él ezzel a lehetőséggel az *ep.* 10.8.5-ben, ahol a *continuae sterilitates* miatt ad engedményeket, ám a Paulinusnak címzett levél egészen más körülményeket említ.

A bérlők a megtermelt javakat saját fogyasztásra használták fel, ezzel csökkentve az áruként értékesíthető és a bérleti díj fedezéséül szolgáló termények mennyiségét. Plinius nagy érzelmi töltöttségű kifejezései (*rapiant, vitiis* stb.) mutatják, hogy a helyzet valóban súlyos lehetett. Plinius a bérlők ilyen magatartása ellenére is megpróbálkozik a *remissio mercedis* alkalmazásával, de eredménytelenül.

A megoldást a szerző egy olyan rendszer bevezetésében látja, amely később *mezzadria* vagy *métayage* néven széleskörűen elterjedt a Mediterráneumban. (DE NEEVE, P.W. 1990, 367 és 391; DUBY, G. – WALLON, A. 1992.) A részesbérlet (*non nummo sed partibus locem*) bevezetésétől remélte a helyzet megoldását. Néhány évtizeddel később a híres római jogtudós, Gaius a részesbérlet *partiarius colonus*-nak nevezi.¹⁷ A részesbérlet bevezetésének gazdasági vonzataira is rávilágít a két szerző. Plinius leírja, hogy a rendszer bevezetése az ellenőrzés fokozását vonja maga után, a birtokosnak ugyanis saját bevételének biztosítása érdekében tudnia kellett, miből mennyi termett a bérlők keze alatt (*ex meis aliquos operis exactores custodes fructibus ponam*). Ez magával vonja költségei növekedését. A pénzben rögzített bérleti díjhoz képest, amely előre kiszámítható bevételt jelentett (leszámítva a bérlők tönkremenéséből eredő kockázatot), a részesbérlet bevezetésével a kockázat immár megoszlott a bérbeadó és a bérlők között. (KEHOE, D.P. 1989: 586; DE NEEVE, P.W. 1990: 390.) Világosan látja ezt Gaius is, aki a társasághoz hasonlítja a kockázatviselést (*partiarius colonus quasi societatis iure et damnum et lucrum cum domino fundi partitur*). A természetben befolyó bérleti díj mértéke a bérlők termelésének volumenétől függött. További bizonytalansági tényezőt jelentett a piaci árak ingadozásának kockázata. A földbirtokosnak – pl. közéleti tevékenysége folytatásához – áruba kellett bocsátania a terményeket. A piac változó viszonyai nagymértékben meghatározták, mekkora bevételt tud realizálni a bérbeadó.

Plinius nem a bérleti jogviszonyból fakadó, erős jogi lehetőségeit érvényesíti, sőt költségeket és kockázatot vállal magára. Annak ellenére teszi ezt, hogy ő maga is nagy hangsúlyt fektetett a bevételeire. Számon tartja és több levelében említi a szüret eredményét,

¹⁷ Dig. 19.2.25.6. Plinius földbirtoka Itáliában feküdt, Gaius pedig a tartományi viszonyokról ír e töredékében, vagyis a részesbérlet elterjedése nem függ a telek jogi minőségétől.

sőt olykor bevételei csekély voltáról ír: „Vagyonom ugyan elég szerény, állásom is sok kiadással jár, s birtokaim olyan állapotban vannak, hogy a belőlük eredő bevétel éppoly csekély, amilyen bizonytalan.”¹⁸

Mindebben szerepet játszhat az a körülmény, amelyre ő is utal másik levelében, nevezetesen a bérlők hiánya (*penuria colonorum*, *ep.* 3.19). Hasonló probléma merül fel egy már említett levelében, ahogy ő maga megjegyzi: *adeo rarum est invenire idoneos conductores*.¹⁹ A terminológiai különbség (*colonus* – *conductor*) ellenére mindkét esetben ugyanarról a bérlő típusról van szó, ahogy Sherwin-White meggyőzően kimutatja. (SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: 255; DE NEEVE, P.W. 1990: 393.) Birtokait, illetve annak terményeit más módon is hasznosította az ifjabb Plinius. Egy levelében, amelyet szintén Calvisius Rufusnak címez, leírja, hogy még jóval szüret előtt eladta a termést a vállalkozóknak (*negotiator*; *ep.* 8.2). Jogi szempontból nézve egy *emptio rei futurae*-val állunk szemben, de jelen összefüggésben inkább az tűnik érdekesnek, miként kezeli ezt az ügyletet Plinius. Mint írja, a *negotiatorok* számítása nem vált be, ezért – bár az okot nyíltan nem tárja fel – Plinius engedményekre kényszerül. Majd hosszasan ecseteli az engedmény kiszámításának módját. (KEHOE, D.P. 1989: 559-574; DE NEEVE, P.W. 1990: 376, 390.)

Plinius akár a földjeit bérbevevő *colonusok* szerződéséről és adósságairól, akár a várható termést előre megvásárló *negotiatorokról* beszél, figyelembe vesz egy a szűkebb értelemben vett gazdasági vagy pénzügyi szempontokon kívül eső tényezőt, tudniillik a gazdasági kapcsolatok társadalmi beágyazottságát. A produktivitás vagy a profit kérdését olykor megelőzni látszanak egyéb szempontok. Jóllehet a bérlők eladósodására megoldást találni a haszon szempontjából sem mellékes, de Plinius a megoldás érdekében költségeket és kockázatot vállalt magára, s korántsem lehetünk biztosak abban, hogy ez pénzügyileg valóban megtérült számára. A *negotiatorokkal* folytatott tárgyalásai során is engedményeket tesz. Más levelei is mutatják, hogy a pusztán gazdasági indokok mellett vagy azokat felülírva, más szempontok vezetik Plinius gazdasági döntéseit. (KEHOE, D.P. 1989: 577.)

Azt a lépését talán kevésbé vonhatjuk ebbe a kérdéskörbe, amellyel egykori dajkájának ajándékozott földet 100.000 sestertius értékben.²⁰ Az viszont, hogy egy örökösödési ügy kapcsán áron alul értékesíti örökrészét teljes mértékben ide kapcsolható. Ennek az ügynek két levelet is szentel (*ep.* 7.11 és 7.14.), aminek az a magyarázata, hogy eljárása miatt mentegetőzni kénytelen. A szabadkozás oka az, hogy örökrészét jóval áron alul adta el, ráadásul az árverés mellőzésével. A vevő (Corellia) ugyanis közeli ismerőse, s Plinius eljárását rokoni, baráti viszonyokra és régi kapcsolatokra utalva próbálja igazolni.²¹

A személyes kapcsolati háló fenntartása érdekében, akár családi barátokról, akár üzleti partnerekről, akár kisbérlőiről van szó, több ízben vállalt nyilvánvaló anyagi veszteséget. Kehoe nézete (KEHOE, D.P. 1989: 567) Plinius gazdasági céljait illetően aligha tagadható: a kockázatkerülés és a stabil bevétel elérése minden bizonnyal szerepelt a gazdasági döntéseket meghatározó szempontok között. Megkockáztatható azonban, hogy döntéseinek szociális vetülete legalább ekkora súllyal esett latba.

¹⁸ Plin. *ep.* 2.4.3. (Muraközy Gyula fordítása.) Vö. még Plin. *ep.* 4.6; 8.15; 9.20.

¹⁹ Plin. *ep.* 7.30.: „olyan ritka a rendes bérlő”. Maróti Egon fordítása.

²⁰ Az *ep.* 3.19-ben megvásárolni kívánt földterület vételára: 3.000.000 sestertius.

²¹ Plin. *ep.* 7.11.: „Corelliát nagyon szeretem, és ragaszkodom hozzá ... mert anyám egyik legjobb barátnője volt. Férje, a kiváló Minicius Iustus, szintén régi jó barátom. Fiával is a lehető legjobb viszonyban voltam...” (Muraközy Gyula ford.) Vö. DE NEEVE, P.W. 1990: 366.

Felhasznált irodalom

ALBRECHT, M. v. 2004: A római irodalom története II. – Balassi Kiadó, Budapest.

CHADWICK, H. 1999: A korai egyház. – Osiris, Budapest.

CORDOVANA, O.D. 2014: Soil quality, social status and locatio-conductio contracts. – *Klio* 96. pp. 469-501.

CRAMER, G.L. – JENSEN, C.W. 1994: *Agricultural Economics and Agribusiness*. – John Wiley & Sons, New York – Toronto.

DE NEEVE, P.W. 1990: A Roman Landowner and his Estates. Pliny the Younger. – *Athenaeum* 78. pp. 363-402.

DUBY, GEORGES – WALLON, ARMAND (sous la dir. de) 1992: *Histoire de la France rurale I. La formation des campagnes francaises des origines a 1340*. – du Seuil, Paris.

DUBY, GEORGES – WALLON, ARMAND (sous la dir. de) 1992: *Histoire de la France rurale II. L'age classique des paysans de 1340 a 1789*. – du Seuil, Paris.

DUNCAN-JONES, RICHARD, 1965: The Finances of the Younger Pliny. – *PBSR* 33. pp. 177-188.

FLACH, D. 1990: *Römische Agrargeschichte*. – C.H. Beck, München.

FÖLDI A. –HAMZA G. 2006: A római jog története és institúciói. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

KASER, M. 1996: *Das römische Zivilprozessrecht*. – C.H. Beck, München.

KEHOE, D.P. 1989: Approaches to Economic Problems in the 'Letters' of Pliny the Younger: the Question of Risk in Agriculture – *ANRW* 2.33.1. pp. 555-590.

KOPPÁNYI MIHÁLY (szerk.) 2007: *Mikroökonómia*. – Akadémiai, Budapest.

KOVÁCH IMRE 2012: A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. – Argumentum, Budapest.

LEFEVRE, ECKARD 1987: Plinius-Studien III. Die Villa als geistiger Lebensraum (1.3; 1.24; 2.8; 6.31; 9.36) – *Gymnasium* 94. pp. 247-262.

MARÓTI EGON 1981: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. – Akadémiai, Budapest.

MOLNÁR IMRE 2013: A locatio conductio a klasszikus kori római jogban. – Pólay Elemér Alapítvány, Szeged.

RADICE, B. 1968: Pliny and the 'Panegyricus'. – *G&R* 15 (1968) 166-172.

- RIGGSBY, A.M. 1998: Self and Community in the Younger Pliny. – *Arethusa* 31. pp. 75-97.
- ROSENSTEIN, N. 2008: Aristocrats and Agriculture in the Middle and Late Republic. – *JRS* 98. pp. 1-26.
- SAMUELSON, P.A. – NORDHAUS, W.D. 2000: Közgazdaságtan. – KJK Kerszöv, Budapest.
- SHERWIN-WHITE, A.N. 1966: The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary. – Clarendon Press, Oxford.
- SPENCER, D. 2010: Roman Landscape: Culture and Identity. – Cambridge University Press.
- VISKY K. 1977: Geistige Arbeit und die „Artes Liberales” in den Quellen des römischen Rechts. – Akadémiai, Budapest.
- WHITE, K.D. 1970: Roman Farming. – Thames and Hudson, London – Southampton.
- ZIMMERMANN, REINHARD 1996: The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. – Oxford University Press.